

www.Ketab.ir

سرشناسه	: فیاضی، غلامرضا، ۱۳۳۸ -
عنوان قراردادی	: بداية الحکمه . فارسی، شرح.
عنوان و نام پدیدآور	: تقریر درسی های بداية الحکمه استاد فیاضی / جمال سروش؛ با نظارت علمی حسن یوسفیان.
مشخصات نشر	: قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی <small>علیه السلام</small> ، انتشارات، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	: ج.
فروست	: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله؛ ۱۴۰۷. فلسفه؛ ۲۱۹.
شابک	: ج. ۱: 978-600-4441-72-8؛ ج. ۲: 978-600-444233-6؛ ج. ۳: 978-600-444234-3
وضعیت فهرست نویسی	: قاپا.
یادداشت	: پشت جلد به انگلیسی: Jamal Soroush, Bedayatul - Hikamah Ustad Fayyazi.
یادداشت	: ج. ۲- ۳ (چاپ اول: ۱۳۹۹) (فیبا).
یادداشت	: کتاب حاضر شرحی بر کتاب « بداية الحکمه » تالیف محمدحسین طباطبایی است که توسط استاد فیاضی تدریس شده است.
یادداشت	: کتابنامه به صورت زیرنویس.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: طباطبایی، محمدحسین، ۱۲۶۱- ۱۳۶۰. بداية الحکمه -- نقد و تفسیر.
موضوع	: فلسفه اسلامی.
موضوع	: Islamic philosophy
شناسه افزوده	: سروش، جمال، ۱۳۵۱ -
شناسه افزوده	: یوسفیان، حسن، ۱۳۶۱-
شناسه افزوده	: Yusufiyan, Hasan
شناسه افزوده	: طباطبایی، محمدحسین، ۱۲۶۱- ۱۳۶۰. بداية الحکمه . شرح.
شناسه افزوده	: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی <small>علیه السلام</small> . انتشارات.
رده بندی کنگره	: ۹ف۴۰۳/پ۱۳۹۲ BBR
رده بندی دیویی	: ۱/۱۸۹
شماره کتاب شناسی ملی	: ۵۳۰۹۶۲۱

۱۴۷۰

شماره ردیف

فلسفه - ۲۳۲

شماره موضوعی

۱۳۹۹-۰۸

تقریر درس‌های بدایة الحکمة؛ جلد دوم

- مؤلف: غلامرضا فیاضی به تقریر جمال سروش
- ناشر: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام
- چاپ: نگارش
- نوبت و تاریخ چاپ: اول، بهار ۱۳۹۹
- شمارگان: ۵۰۰
- قیمت: ۹۰۰۰۰ تومان

● دفتر مرکزی: قم، خیابان شهدا، کوی ممتاز، پلاک ۳۸

● تلفن و نمابر: ۰۲۵-۳۷۷۴۲۳۲۶

● شعبه تهران: خیابان انقلاب، بین خیابان ۱۲ فروردین و شهید منیری جاوید، ساختمان شماره ۳۱۰، طبقه سوم، واحد ۱۱۲

● تلفن و نمابر: ۰۲۱-۶۶۴۶۶۱۲۱

● شعبه مؤسسه امام خمینی (ره): قم، بلوار امین، بلوار جمهوری اسلامی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

● تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۳۶۲۹

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۴۴-۲۳۲-۶

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

فهرست مطالب

۳۵	.....	مقدمه معاونت پژوهش
۳۹	.....	مقدمه
۳۹	.....	سیر فلسفه در غرب و شرق
۴۲	.....	زندگی نامه علامه طباطبایی
۴۵	.....	مختصری از حیات علمی استاد فیاضی
۴۷	.....	برخی آثار معظم له
۴۷	.....	کتب
۴۷	.....	مقالات
۴۸	.....	برخی مسئولیت‌های معظم له
۴۸	.....	سیر مطالعاتی فلسفه اسلامی
۴۹	.....	کتاب بدایه الحکمه
۵۰	.....	توضیحی درباره شرح حاضر

درس سی و یکم

مرحله پنجم: ماهیت و احکام آن

۵۲	.....	خلاصه و مقدمه
----	-------	---------------

فصل اول: تعریف ماهیت

۵۴	.....	ارتفاع نقیضین در مرتبه ماهیت
۵۵	.....	تطبیق

فصل دوم: اعتبارات ماهیت

۱. ماهیت بشرط شیء ۵۹
۲. ماهیت بشرط لا ۶۰
- الف) ماهیت من حیث هی ۶۰
- ب) جنس و فصل ۶۰
۳. ماهیت لابشرط ۶۱
- تطبيق ۶۲

درس سی و دوم

- خلاصه و مقدمه ۶۷
- انحصار اعتبارات ماهیت در سه قسم ۶۸
- ماهیت بشرط شیء ۶۸
- ماهیت بشرط لا ۶۸
- ماهیت لابشرط ۶۸
- مثال ۶۹
- مقایسه اعتبار سوم با دو اعتبار قبل ۶۹
- نام‌های دیگر اعتبارهای سه گانه ۷۰
- بررسی وجود کلی طبیعی در خارج ۷۰
- مقدمه: معانی کلی ۷۰
- وجود نداشتن کلی منطقی و عقلی در خارج ۷۱
- وجود کلی طبیعی در خارج ۷۱
- بررسی وحدت یا کثرت کلی طبیعی در خارج ۷۲
- دیدگاه رجل همدانی (وحدت عددی) ۷۲
- دو اشکال به دیدگاه وحدت عددی (کثرت واحد / اجتماع اضداد) ۷۳
- دیدگاه درست (کثرت عددی) ۷۳
- تطبيق ۷۴

فصل سوم: ذاتی و عرضی

۷۸	اقسام عرضی
۷۸	۱. محمول بالضمیمه
۷۸	۲. خارج محمول
۷۹	اضافه
۸۰	خواص ذاتی
۸۰	۱. بی‌نیازی از برهان یا حد وسط
۸۱	۲. بی‌نیازی از علت
۸۲	۳. تقدم ذاتی بر ذات
۸۲	تطبیق

درس سی و سوم

۸۵	خلاصه و مقدمه
۸۶	اشکال تقدم شیء بر نفس
۸۶	پاسخ اول (از راه تعدد اعتبار)
۸۶	پاسخ دوم (از راه نفی جزئیت)
۸۷	تطبیق

فصل چهارم: جنس، فصل و نوع

۹۲	مقدمه
۹۲	نوع
۹۲	جنس و فصل
۹۳	اقسام جنس و فصل
۹۳	تمهید: رابطه طولی اجناس و انواع
۹۴	جنس قریب، بعید و متوسط
۹۴	فصل قریب، بعید و متوسط
۹۵	تقسیم‌های دیگر جنس و نوع

- ۹۵..... تقسیم جنس و نوع به عالی، متوسط و سافل
- ۹۶..... نحوه وحدت و تغایر ماده و جنس، و صورت و فصل
- ۹۶..... مقدمه: مراتب تکون انسان (مواد و صور)
- ۹۸..... وحدت حقیقی و تغایر اعتباری ماده و جنس
- ۱۰۰..... وحدت حقیقی و تغایر اعتباری صورت و فصل
- ۱۰۱..... تطبیق

درس سی و چهارم

- ۱۰۸..... برخی از احکام نوع و جنس و فصل
- ۱۰۸..... خلاصه و مقدمه
- ۱۱۰..... نتیجه
- ۱۱۰..... ۱. نخستین حکم کلی
- ۱۱۰..... الف) جنس، نوع مبهم است
- ۱۱۱..... ب) فصل، نوع محصل است
- ۱۱۱..... ج) نوع، ماهیت لابشرط از ابهام و تحصیل است
- ۱۱۱..... خلاصه حکم اول
- ۱۱۱..... ۲. دومین حکم کلی
- ۱۱۱..... الف) اولی بودن حمل جنس و فصل بر نوع
- ۱۱۲..... ب) عرض بودن جنس و فصل نسبت به هم
- ۱۱۳..... ج) عرض خاص بودن فصل برای جنس
- ۱۱۳..... د) عرض عام بودن جنس برای فصل
- ۱۱۳..... ۳. سومین حکم کلی
- ۱۱۳..... الف) امتناع تحقق دو جنس در عرض هم برای یک ماهیت
- ۱۱۴..... ب) جواز تحقق چند جنس در طول هم
- ۱۱۴..... ج) امتناع تحقق دو فصل در عرض هم برای یک ماهیت
- ۱۱۴..... د) جواز تحقق چند فصل در طول هم

۴. چهارمین حکم کلی (تغایر اعتباری جنس و فصل با ماده و صورت) ۱۱۵
- نکات پایانی فصل ۱۱۵
۱. تفاوت ماده و مادی ۱۱۵
- الف) ماده: اولی و ثانیه ۱۱۵
- ب) مادی: صورت و اعراض ۱۱۶
۲. وجود خارجی ماده در جواهر مادی ۱۱۷
- نفی ماده از اعراض و جواهر غیرمادی ۱۱۸
۳. جنس و فصل واقعی برای ماده و صورت خارجی ۱۱۸
۴. نفی جنس و فصل واقعی از اعراض بسیط ۱۱۹
۵. جنس و فصل اعتباری برای اعراض بسیط ۱۱۹
- تطبیق ۱۲۰

فصل پنجم: برخی از احکام فصل

۱. تقسیم فصل به منطقی و اشتقاقی ۱۲۵
- الف) فصل منطقی (یا خاصه) ۱۲۶
- اول. ناطق: کیف مسموع یا کیف نفسانی ۱۲۶
- دوم: دو فصل منطقی در عرض هم ۱۲۸
- ب) فصل حقیقی ۱۲۸
- تطبیق ۱۲۹

درس سی و پنجم

- خلاصه و مقدمه ۱۳۳
۲. مقوم نوع بودن فصل اخیر ۱۳۳
- الف) تکامل نوع به تکامل فصل اخیر ۱۳۵
- ب) قوام نوع به فصل اخیر، در صورت تبدیل جنس ۱۳۵
- تبدل خارجی و نه مفهومی اجناس ۱۳۶
- ج) قوام نوع به فصل اخیر، در صورت مجرد فصل ۱۳۶

۱۶۴	۱. ادراک روشن (جزئی).....
۱۶۴	۲. ادراک مبهم (کلی).....
۱۶۶	قایلان دیدگاه اول (هیوم و حس‌گرایان تصویری).....
۱۶۶	اشکال دیدگاه اول.....
۱۶۸	دیدگاه دوم (اختلاف مدرک).....
۱۶۹	تطبیق.....

درس سی و هفتم

فصل هشتم: تمیّز ماهیات و تشخیص آنها

۱۷۴	مقدمه.....
۱۷۴	تمیّز.....
۱۷۵	تشخیص.....
۱۷۶	تفاوت تمیّز و تشخیص.....
۱۷۶	۱. اضافی بودن تمیّز و نفسی بودن تشخیص.....
۱۷۶	۲. عدم تنافی تمیّز با کلیت و تنافی تشخیص با کلی بودن.....
۱۷۷	اقسام تمیّز.....
۱۷۷	۱. تمیّز به تمام ذات.....
۱۷۸	۲. تمیّز به بعض ذات.....
۱۷۸	۳. تمیّز به منضمات.....
۱۷۹	۴. تمیّز به تشکیک.....
۱۷۹	تنافی تمیّز به تشکیک با اصالت وجود.....
۱۸۰	اقسام تشخیص.....
۱۸۰	۱. تشخیص به ذات خود در مجردات.....
۱۸۰	فاعل؛ تنها نیاز مجردات.....
۱۸۲	بررسی تعدد قدما.....
۱۸۳	۲. تشخیص به اعراض در مادیات.....

اشکال مقوله بودن ماهیت ۲۰۶

تطبیق ۲۰۷

درس سی و نهم

فصل دوم: اقسام جوهر

خلاصه و مقدمه ۲۱۵

اقسام اولی جوهر و استقرایی بودن آن ۲۱۶

۱. عقل ۲۱۶

الف) عقل جوهری (ملک) ۲۱۶

ب) مرتبه‌ای از مراتب نفس ۲۱۷

۲. نفس ۲۱۷

الف) کارهای ادراکی ۲۱۸

ب) کارهای تحریکی ۲۱۸

۳. ماده ۲۱۹

۴. صورت ۲۱۹

الف) صورت جسمیه ۲۱۹

ب) صورت نوعیه ۲۲۰

۵. جسم ۲۲۰

تذکر: جنس نبودن جوهر برای اقسامش ۲۲۰

تطبیق ۲۲۲

فصل سوم: جسم

وجود جسم ۲۲۸

حقیقت جسم (اتصال یا انفصال) ۲۲۸

دیدگاه اول ۲۲۹

دیدگاه دوم ۲۲۹

علت امتناع انقسام به جزء بی حجم ۲۳۰

۲۳۱	دیدگاه‌های سوم و چهارم و پنجم
۲۳۲	تعریف نقطه
۲۳۲	نقد تعریف ریاضی‌دانان از خط
۲۳۳	تطبیق

درس چهلم

۲۴۰	خلاصه و مقدمه
۲۴۱	سه دیدگاه باقی‌مانده دربارهٔ جسم
۲۴۲	نقد دیدگاه‌های چهارم و پنجم
۲۴۲	نقد نخست
۲۴۳	نقد دوم (برهان تفکک رجا)
۲۴۴	نقد دیدگاه دوم
۲۴۴	نقد دیدگاه اول
۲۴۵	دیدگاه حق: دیدگاه سوم با اصلاح
۲۴۶	تطبیق

درس چهلم و یکم

فصل چهارم: اثبات مادهٔ اولی و صورت جسمیه

۲۵۳	خلاصه و مقدمه
۲۵۴	۱. اثبات حیثیت بالفعل یا صورت جسمیه
۲۵۴	۲. اثبات حیثیت بالقوه یا ماده
۲۵۵	اثبات صورت و ماده در قالب مثال
۲۵۶	مادهٔ ثانیه
۲۵۶	مادهٔ ثانیه در مرحلهٔ دوم
۲۵۷	مادهٔ ثانیه در مراحل بعد
۲۵۷	تطبیق

فصل پنجم: اثبات صور نوعیه

۲۶۳	خلاصه و مقدمه
-----	---------------

۲۶۴	تقریر دلیل
۲۶۶	صور نوعیه؛ عامل تنويع و مبدأ آثار
۲۶۷	نخستین صور نوعیه
۲۶۷	تطبيق

درس چهل و دوم

فصل ششم: تلازم ماده و صورت

۲۷۱	مقدمه
۲۷۲	نیاز ماده به صورت
۲۷۲	نیاز صورت به ماده
۲۷۳	تطبيق

فصل هفتم: نیازمندی ماده و صورت به یکدیگر

۲۷۶	رابطه تلازم و نیاز
۲۷۷	شبهه دور درباره نیازمندی و پاسخ آن
۲۷۷	دلیل نیازمندی
۲۷۷	نیازمندی صورت به ماده
۲۸۰	اشکال
۲۸۰	پاسخ
۲۸۱	جمع بندی نیاز صورت به ماده
۲۸۱	نیازمندی ماده به صورت
۲۸۱	نقش صورت در برابر ماده
۲۸۲	علت تامه
۲۸۲	نفی فاعلیت و علیت تامه از صورت
۲۸۲	صورت، شرط ماده
۲۸۳	عقل؛ فاعل و حافظ ماده
۲۸۳	تطبيق

درس چهل و سوم

۲۹۰	..... خلاصه و مقدمه
۲۹۰	..... اشکالاتی به نیازمندی ماده به صورۀ ما
۲۹۰	..... مقدمه
۲۹۰	..... ۱. اقسام واحد
۲۹۱	..... ۲. قوی تر بودن واحد بالخصوص از واحد بالعموم
۲۹۲	..... اشکال اول
۲۹۲	..... مقدمۀ اول: واحد بالعدد بودن هیولا
۲۹۲	..... برهان بر این مقدمه
۲۹۳	..... مقدمۀ دوم و اصل اشکال
۲۹۴	..... اشکال دوم
۲۹۵	..... پاسخ هر دو اشکال
۲۹۶	..... حرکت
۲۹۶	..... حرکت در آین
۲۹۶	..... حرکت در کم
۲۹۷	..... اشکال و پاسخ
۲۹۸	..... حرکت در جوهر و دفع اعتراض
۲۹۹	..... تطبیق

فصل هشتم: نفس و عقل

۳۰۵	..... خلاصه و مقدمه
۳۰۶	..... اثبات نفس
۳۰۶	..... وابستگی فعلی نفس به ماده
۳۰۷	..... اثبات تجرد نفس
۳۰۷	..... اثبات جوهریت نفس
۳۰۸	..... تطبیق

درس چهل و چهارم

۳۱۱.....	خلاصه و مقدمه
۳۱۱.....	اثبات عقل
۳۱۲.....	۱. مفیض علم
۳۱۳.....	۲. علت ماده
۳۱۴.....	خاتمه
۳۱۵.....	تضاد عرفی
۳۱۵.....	تضاد اصطلاحی
۳۱۵.....	نفی تضاد در جوهر
۳۱۶.....	تطبیق

فصل نهم: کمّ و اقسام و خواص آن

۳۲۰.....	تعریف کمّ
۳۲۰.....	۱. ذاتی بودن تقسیم در کمّ
۳۲۱.....	۲. وهمی (و نه خارجی) بودن تقسیم در کمّ، و علت آن
۳۲۲.....	بازگشت پذیرش تقسیم و همه پذیرش ها به ماده
۳۲۲.....	اقسام کمّ
۳۲۲.....	۱. کمّ متصل (واجد مرز مشترک)
۳۲۳.....	الف) خط
۳۲۳.....	ب) سطح
۳۲۴.....	ج) حجم
۳۲۴.....	د) زمان
۳۲۵.....	۲. کمّ منفصل (فاقد مرز مشترک)
۳۲۵.....	امتناع مرز مشترک در کمّ منفصل
۳۲۶.....	اقسام کمّ متصل
۳۲۶.....	۱. کمّ متصل قارّ

- ۳۲۶..... ۲. کمّ متصل غیرقارّ.....
 ۳۲۶..... تطبیق.....

درس چهل و پنجم

- ۳۳۴..... مقدمه و خلاصه.....
 ۳۳۴..... اقسام کمّ متصل قارّ.....
 ۳۳۴..... ۱. جسم تعلیمی.....
 ۳۳۴..... الف) عدم لزوم حجم خاص در قوام جسمیت.....
 ۳۳۵..... ب) قوام جسمیت.....
 ۳۳۵..... فرق جسم تعلیمی با جسم طبیعی.....
 ۳۳۶..... ۲. سطح.....
 ۳۳۶..... ۳. خط.....
 ۳۳۷..... خلأ و کمّ متصل قارّ.....
 ۳۳۷..... استحاله کمّ متصل قارّ در فرض خلأ.....
 ۳۳۸..... امکان کمّ متصل قارّ در فرض استحاله خلأ.....
 ۳۳۸..... خواص کمّ.....
 ۳۳۸..... خاصیت اول: عدم تضاد.....
 ۳۴۰..... خاصیت دوم: قبول قسمت وهمی.....
 ۳۴۰..... خاصیت سوم: داشتن عادّ.....
 ۳۴۱..... خاصیت چهارم: مساوات و عدم مساوات.....
 ۳۴۱..... خاصیت پنجم: تناهی و عدم تناهی.....
 ۳۴۲..... تطبیق.....

فصل دهم: دربارهٔ کیف

- ۳۴۸..... تعریف رسمی کیف.....
 ۳۴۹..... اقسام کیف.....
 ۳۴۹..... ۱. کیف نفسانی.....
 ۳۴۹..... ۲. کیف مختص به کمّ.....
 ۳۴۹..... جواز عروض عرض به عرض دیگر.....

۳۵۰	.....	۳. کیف استعدادی
۳۵۰	.....	الف) قوه
۳۵۰	.....	ب) لاقوه
۳۵۰	.....	مطلق استعداد
۳۵۱	.....	فرق کیف استعدادی با ماده
۳۵۲	.....	تطبیق
۳۵۴	.....	اشکال: ابهام، آری؛ امکان، نه

درس چهل و هشتم

۳۵۷	.....	خلاصه و مقدمه
۳۵۷	.....	۴. کیفیات محسوسه
۳۵۸	.....	اقسام کیفیات محسوسه
۳۵۸	.....	تشکیک علمای طبیعی در کیف محسوس
۳۶۰	.....	تطبیق

فصل یازدهم: مقولات هفت گانه نسبی

۳۶۴	.....	۱. آین
۳۶۴	.....	۲. متی
۳۶۵	.....	الف) بودن در خود زمان (حرکت)
۳۶۵	.....	اول: رابطه به نحو انطباق (حرکت قطعی)
۳۶۶	.....	دوم: رابطه به نحو توسط (حرکت متوسطه)
۳۶۶	.....	سوم: تفاوت حرکت قطعی با حرکت متوسطه
۳۶۷	.....	چهارم: دو معنا؛ نه دو قسم
۳۶۷	.....	ب) بودن در طرف زمان
۳۶۸	.....	اشکال
۳۶۸	.....	پاسخ
۳۶۹	.....	۳. وضع

۳۷۰.....	جده
۳۷۱.....	اضافه
۳۷۱.....	الف) اضافه متشابهة الاطراف
۳۷۱.....	ب) اضافه مختلفة الاطراف
۳۷۲.....	تطبيق

درس چهل وهفتم

۳۷۷.....	خلاصه و مقدمه
۳۷۸.....	نکاتی درباره اضافه
۳۷۸.....	تکافؤ متضایفان
۳۷۸.....	مضاف حقیقی و مشهوری
۳۷۹.....	۶. فعل
۳۸۰.....	۷. انفعال
۳۸۰.....	قید تدریج در فعل و انفعال
۳۸۱.....	علت خروج فعل و انفعال دفعی از مقولات
۳۸۱.....	تحلیل فعل و انفعال دفعی
۳۸۱.....	تحلیل عرض
۳۸۲.....	تفاوت دو تحلیل یادشده
۳۸۲.....	تطبيق

مرحله هفتم: علت و معلول

فصل اول: اثبات علت و معلول

۳۸۸.....	مقدمه
۳۸۸.....	۱. اثبات علیت و معلولیت
۳۸۹.....	اطلاق علت
۳۸۹.....	۲. جعل
۳۹۰.....	الف) مجعولیت ماهیت و نقد آن

۳۹۰.....	دلیل نخست: تنافی با اصالت وجود.....
۳۹۰.....	دلیل دوم: بی‌نیازی ماهیت از علت.....
۳۹۱.....	ب) مجعول بودن رابطه و نقد آن.....
۳۹۱.....	ج) مجعولیت وجود.....
۳۹۲.....	تطبيق.....

درس چهل و هشتم

فصل دوم: تقسیمات علت

۳۹۸.....	خلاصه و مقدمه.....
۳۹۸.....	۱. تقسیم علت به تامه و ناقصه.....
۳۹۸.....	علت تامه.....
۳۹۹.....	علت ناقصه.....
۴۰۰.....	فرق علت تامه با علت ناقصه.....
۴۰۰.....	۲. تقسیم علت به واحد و کثیر.....
۴۰۱.....	علت واحد.....
۴۰۱.....	علت کثیر.....
۴۰۱.....	۳. تقسیم علت به بسیط و مرکب.....
۴۰۱.....	اقسام بسیط.....
۴۰۱.....	بسیط خارجی.....
۴۰۱.....	بسیط عقلی.....
۴۰۲.....	بسیط تحلیلی.....
۴۰۲.....	۴. تقسیم علت به قریب و بعید.....
۴۰۲.....	علت قریب.....
۴۰۲.....	علت بعید.....
۴۰۳.....	۵. تقسیم علت به داخلی و خارجی.....
۴۰۳.....	علل داخلی.....

۴۰۴.....	ماده.....
۴۰۴.....	صورت.....
۴۰۴.....	علل خارجی.....
۴۰۴.....	فاعل.....
۴۰۴.....	غایت.....
۴۰۵.....	علل اربعه در امور مادی.....
۴۰۵.....	۶. تقسیم علت به حقیقی و غیر حقیقی.....
۴۰۵.....	علت حقیقی.....
۴۰۵.....	علت غیر حقیقی.....
۴۰۶.....	مثال والدین.....
۴۰۶.....	مثال حرکت.....
۴۰۷.....	تطبيق.....

درس چهل و نهم

فصل سوم: تلازم علت و معلول

۴۱۴.....	خلاصه و مقدمه.....
۴۱۴.....	دو مسئله این فصل و تفاوت آنها.....
۴۱۵.....	۱. تلازم علت تامه با معلول.....
۴۱۵.....	۲. تلازم معلول با علت.....
۴۱۶.....	نتایج دو مسئله یادشده.....
۴۱۶.....	برهانی دیگر بر مسئله دوم.....
۴۱۷.....	مقدمه.....
۴۱۸.....	تحلیل وجود معلول.....
۴۱۹.....	تطبيق.....

درس پنجاهم

فصل چهارم: قاعده الواحد

۴۲۵.....	خلاصه و مقدمه.....
----------	--------------------

۴۲۶.....	تصور موضوع و محمول قاعده.....
۴۲۶.....	موضوع.....
۴۲۶.....	محمول.....
۴۲۶.....	مفاده قاعده.....
۴۲۷.....	تصدیق قاعده.....
۴۲۷.....	مسانخت.....
۴۲۷.....	دلیل مسانخت.....
۴۲۸.....	اثبات قاعدهٔ الواحد.....
۴۲۸.....	نتیجهٔ اول.....
۴۲۹.....	نتیجهٔ دوم (عکس قاعده).....
۴۲۹.....	یکی از مصادیق قاعده.....
۴۳۰.....	تطبيق.....

نصل پنجم: استحالة دور و تسلسل در علل

۴۳۴.....	مقدمه.....
۴۳۴.....	دور.....
۴۳۴.....	تعریف و اقسام دور.....
۴۳۵.....	استحالة دور.....
۴۳۶.....	تسلسل.....
۴۳۶.....	تعریف تسلسل.....
۴۳۶.....	برهان وسط و طرف بر استحالة تسلسل.....
۴۳۸.....	تطبيق.....

درس پنجاه و یکم

۴۴۳.....	خلاصه و مقدمه.....
۴۴۳.....	تفاوت برهان وسط و طرف با برهان وجود رابط.....
۴۴۴.....	برهان وجود رابط.....
۴۴۵.....	تطبيق.....

فصل ششم: علت فاعلی و اقسام آن

- ۴۴۸..... اقسام علت فاعلی
- ۴۴۸..... ۱. فاعل بالطبع
- ۴۴۹..... ۲. فاعل بالقسر
- ۴۵۰..... ۳. فاعل بالجبر
- ۴۵۰..... ۴. فاعل بالرضا
- ۴۵۰..... ۵. فاعل بالقصد
- ۴۵۱..... ۶. فاعل بالعناية
- ۴۵۲..... ۷. فاعل بالتجلی
- ۴۵۲..... خلاصه
- ۴۵۲..... ۸. فاعل بالتسخیر
- ۴۵۳..... نکته
- ۴۵۳..... تطبیق

درس پنجاه و دوم

- ۴۵۸..... خلاصه و مقدمه
- ۴۵۸..... تفصیل اقسام علت فاعلی
- ۴۵۸..... ۱ و ۲. فاعل بالطبع و بالقسر
- ۴۵۸..... ۳. فاعل بالجبر
- ۴۵۹..... ۴. فاعل بالرضا
- ۴۵۹..... صور خیالی
- ۴۵۹..... علم باری نزد اشراقی
- ۴۶۰..... ۵. فاعل بالقصد
- ۴۶۰..... ۶. فاعل بالعناية
- ۴۶۰..... ۷. فاعل بالتجلی
- ۴۶۱..... علم اجمالی در اصول

۴۶۱	علم اجمالی در فلسفه
۴۶۳	۸. فاعل بالتسخیر
۴۶۴	گسترده‌گی مثال و یک نکته
۴۶۴	تطبیق

درس پنجاه و سوم

۴۷۳	خلاصه و مقدمه
۴۷۴	مناقشه در دو قسم از اقسام
۴۷۴	۱. ارجاع فاعل بالجبر به فاعل بالقصد
۴۷۶	۲. نفی فاعل بالعنایه
۴۷۷	دیدگاه علامه: ارجاع فاعل بالعنایه به فاعل بالقصد
۴۷۷	دیدگاه استاد مصباح: نفی تحلیل علامه
۴۷۸	ارجاع فاعل بالعنایه به فاعل بالطبع
۴۷۹	تطبیق

فصل هفتم: علت غایی

۴۸۱	خلاصه و مقدمه
۴۸۲	۱. تعریف علت غایی
۴۸۲	۲. اقسام علت غایی
۴۸۲	الف) ما لاجله الفعل
۴۸۳	ب) ما ینتهی الیه الفعل
۴۸۴	ابهام این قسم و رفع آن
۴۸۵	تطبیق

درس پنجاه و چهارم

فصل هشتم: رد شبهاتی دربارهٔ غایت

۴۹۰	مقدمه
۴۹۰	۱. انکار غایت در فاعل غیر ذی شعور

- ۴۹۱..... پاسخ: اعم بودن غایت از هدف
- ۴۹۱..... ۲. علت غایی نداشتن برخی فاعل‌های ذی‌شعور.....
- ۴۹۲..... تفاوت غایت نداشتن و به غایت نرسیدن (پاسخ شبهه مثال چهارم)
- ۴۹۳..... پاسخ شبهات دیگر.....
- ۴۹۳..... مقدمه: مبادی افعال ارادی.....
- ۴۹۳..... ۱. قوه عامله (مبدأ قریب).....
- ۴۹۳..... ۲. شوق (مبدأ متوسط).....
- ۴۹۳..... ۳. علم (مبدأ بعید).....
- ۴۹۴..... ذی‌المقدمه: پاسخ شبهات یادشده.....
- ۴۹۴..... ۱. غایت قوه عامله.....
- ۴۹۴..... ۲. غایت قوه شوقیه.....
- ۴۹۵..... ۳. مبدأ و غایت قوه علمیه.....
- ۴۹۵..... الف) فکری.....
- ۴۹۵..... ب) تخیل تنها (گزاف).....
- ۴۹۶..... ج) تخیل با خلق و عادت.....
- ۴۹۶..... د) تخیل با طبیعت (قصد ضروری).....
- ۴۹۶..... مزاج.....
- ۴۹۶..... قصد ضروری.....
- ۴۹۷..... جمع‌بندی.....
- ۴۹۷..... تطبیق.....

درس پنجاه و پنجم

فصل نهم: رد شبهه اتفاق

- ۵۰۷..... خلاصه و مقدمه.....
- ۵۰۷..... معانی اتفاق.....
- ۵۰۷..... ۱. ندرت.....

۵۰۸.....	۲. صدفه
۵۰۸.....	۳. نفی ضرورت بین فعل و فاعل
۵۰۸.....	سخن قایلان به اتفاق
۵۱۰.....	نفی اتفاق
۵۱۰.....	مقدمه: اقسام وقوع
۵۱۱.....	بررسی روابط بین اقسام وقوع
۵۱۱.....	رابطه ضروری در دائمی الوقوع
۵۱۱.....	ارجاع امور اکثری و اقلی به دائمی
۵۱۲.....	ارجاع امر مساوی به امر دائمی
۵۱۳.....	اثبات غایت و رابطه ضروری در همه امور
۵۱۳.....	تلازم نفی غایت با نفی فاعل، و نقد آن
۵۱۴.....	جمع بندی و تحلیل درست امور به ظاهر اتفاقی
۵۱۴.....	مثال چاه کندن
۵۱۵.....	مثال ویران شدن خانه
۵۱۵.....	تطبيق

درس پنجاه و هشتم

فصل دهم: علت صوری و علت مادی

۵۲۴.....	خلاصه و مقدمه
۵۲۴.....	صورت یا علت صوری
۵۲۵.....	صورت به معنای شکل
۵۲۵.....	صورت به معنای وجود ذهنی
۵۲۵.....	علت مادی
۵۲۶.....	اشکال: انحصار علت به علت مادی
۵۲۶.....	وجه اول بطلان انحصار (فعلیت)
۵۲۷.....	وجه دوم بطلان انحصار (ضرورت)

مقدمه مشترک هر دو وجه (نقض علیت).....	۵۲۸.....
اصرار خصم بر نفی تلازم.....	۵۲۸.....
تالی فاسد نفی تلازم.....	۵۲۹.....
معانى دیگر ماده.....	۵۳۰.....
تطبيق.....	۵۳۰.....

فصل يازدهم: علل جسمانی

مقدمه.....	۵۳۵.....
احکام علل جسمانی.....	۵۳۵.....
۱. تناهي اثر علل جسمانی.....	۵۳۵.....
علت تناهي.....	۵۳۶.....
۲. وضع خاص؛ شرط کار علل جسمانی.....	۵۳۷.....
تطبيق.....	۵۳۸.....

درس پنجاه و هفتم

مرحله هشتم: تقسیم وجود به واحد و کثیر

فصل اول: معنای واحد و کثیر

خلاصه و مقدمه.....	۵۴۲.....
۱. تبیین تقسیم وجود به واحد و کثیر.....	۵۴۲.....
مقدمه اول: بداهت برخی از تصدیقات.....	۵۴۲.....
مقدمه دوم: بداهت برخی از تصورات (وجود و صفات آن).....	۵۴۳.....
مقدمه سوم: دلیل تعریف ناپذیری وجود و صفات آن.....	۵۴۴.....
نتیجه اول: بداهت مفاهیم وحدت و کثرت.....	۵۴۴.....
نتیجه دوم: لفظی بودن تعاریف وحدت و کثرت.....	۵۴۴.....
نتیجه سوم: دوری بودن تعریف حقیقی وحدت و کثرت.....	۵۴۵.....
۲. نسبت وحدت با وجود.....	۵۴۶.....
مقدمه اول: نسب اربعه.....	۵۴۷.....

۵۴۷.....	مقدمه دوم: تفاوت حیثیت صدق در تساوی
۵۴۸.....	مقدمه سوم: برابری حیثیت صدق در تساوق
۵۴۸.....	نتیجه: تساوق واحد با موجود
۵۴۹.....	اشکال
۵۵۰.....	تطبيق

درس پنجاه و هشتم

۵۵۶.....	خلاصه و مقدمه
۵۵۶.....	پاسخ اشکال تناقض
۵۵۸.....	توضیح و تنظیم
۵۵۸.....	اشکالی مشابه در انقسام وجود به ذهنی و خارجی و پاسخ آن
۵۶۰.....	جمع بندی
۵۶۰.....	تطبيق

فصل دوم: اقسام واحد

۵۶۶.....	۱. واحد حقیقی
۵۶۶.....	۲. واحد غیر حقیقی
۵۶۷.....	اقسام واسطه
۵۶۷.....	۱. واسطه در عروض
۵۶۷.....	۲. واسطه در ثبوت
۵۶۷.....	۳. واسطه در اثبات
۵۶۸.....	اقسام واحد حقیقی
۵۶۸.....	۱. واحد غیر الحق
۵۶۸.....	۲. وحدت حقه حقیقیه
۵۶۹.....	انحصار وحدت حقه در باری تعالی، و وجه انحصار
۵۷۰.....	تطبيق

درس پنجاه و نهم

۵۷۴.....	خلاصه و مقدمه
----------	---------------

۵۷۴.....	اقسام وحدت غیر حقه
۵۷۴.....	۱. واحد بالخصوص
۵۷۵.....	۲. واحد بالعموم
۵۷۵.....	اقسام واحد بالخصوص
۵۷۵.....	۱. واحد بالخصوص با موصوف قسمت ناپذیر
۵۷۷.....	۲. واحد بالخصوص با موصوف قسمت پذیر
۵۷۸.....	اقسام واحد بالعموم
۵۷۸.....	۱. واحد بالعموم مفهومی
۵۷۸.....	۲. واحد بالعموم غیر مفهومی
۵۷۹.....	خلاصه
۵۸۰.....	واحد غیر حقیقی
۵۸۰.....	اقسام وحدت غیر حقیقی
۵۸۱.....	تطبیق

فصل سوم: حمل

۵۸۹.....	مقدمه
۵۹۰.....	وحدت و کثرت؛ قوام هر حمل
۵۹۰.....	حمل های درست و متعارف
۵۹۱.....	حمل اولی ذاتی
۵۹۱.....	اختلاف به اجمال و تفصیل
۵۹۱.....	اختلاف اعتباری
۵۹۲.....	وجه تسمیه حمل اولی ذاتی
۵۹۲.....	تطبیق

درس شصتم

۵۹۵.....	خلاصه و مقدمه
۵۹۶.....	حمل شایع صناعی
۵۹۶.....	وجه تسمیه حمل شایع صناعی
۵۹۷.....	تطبیق

فصل چهارم: تقسیمات حمل شایع

۶۰۰	.....	مقدمه
۶۰۰	.....	۱. تقسیم حمل شایع به هوهو و ذوهو
۶۰۰	.....	الف) حمل هوهو
۶۰۰	.....	ب) حمل ذوهو
۶۰۱	.....	۲. تقسیم حمل شایع به بتی و غیربتی
۶۰۱	.....	الف) حمل بتی
۶۰۱	.....	ب) حمل غیربتی
۶۰۲	.....	۳. تقسیم حمل شایع به بسیط و مرکب
۶۰۲	.....	الف) حمل بسیط یا هلیت بسیطه
۶۰۲	.....	ب) حمل مرکب یا هلیت مرکبه
۶۰۳	.....	اشکال به قاعده فرعیت
۶۰۴	.....	پاسخ
۶۰۵	.....	تطبیق

فصل پنجم: غیریت و تقابل

۶۱۱	.....	مقدمه
۶۱۱	.....	۱. غیریت ذاتی یا تقابل
۶۱۲	.....	۲. غیریت غیرذاتی
۶۱۲	.....	نکته: بقای مغایرت در فرض جمع
۶۱۳	.....	تطبیق

درس شصت و یکم

۶۱۵	.....	خلاصه و مقدمه
۶۱۶	.....	تعریف تقابل
۶۱۷	.....	اقسام تقابل
۶۱۷	.....	نفی تقابل دو امر عدمی
۶۱۸	.....	۱. تضایف
۶۱۸	.....	۲. تضاد

۶۴۰.....	اشکال.....
۶۴۰.....	پاسخ.....
۶۴۱.....	خلاصه و جمع‌بندی اشکال و پاسخ.....
۶۴۱.....	بررسی قید سوم تعریف تضاد.....
۶۴۲.....	تعریف نهایی تضاد.....
۶۴۳.....	تطبیق.....

فصل هشتم: عدم و ملکه

۶۴۹.....	مقدمه: عدم و ملکه (فنیه) و وجه تسمیه آن.....
۶۵۰.....	اقسام عدم و ملکه.....
۶۵۰.....	قابلیت شخصی، نوعی و جنسی.....
۶۵۱.....	عدم و ملکه حقیقی و مشهوری.....
۶۵۲.....	نکته: اختلاف تعبیر بدایه با کتاب‌های دیگر.....
۶۵۲.....	تطبیق.....

درس شصت و سوم

فصل نهم: تناقض

۶۵۸.....	تناقض ذاتی در قضایا.....
۶۵۹.....	تناقض عرضی در مفردات.....
۶۵۹.....	احکام تناقض.....
۶۵۹.....	۱. عدم اجتماع و ارتفاع.....
۶۶۰.....	ابتنای همه قضایا بر اصل تناقض.....
۶۶۱.....	۲. فراگیری اصل تناقض نسبت به همه قضایا.....
۶۶۲.....	اشکال: نقض این حکم در ماهیت.....
۶۶۳.....	پاسخ اشکال و دفع تناقض.....
۶۶۴.....	۳. وحدت ثمانیه و وحدت حمل.....
۶۶۵.....	علت وحدت حمل در تناقض.....
۶۶۶.....	تطبیق.....

مقدمهٔ معاونت پژوهش

حقیقت اصیل‌ترین، جاودانه‌ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسلهٔ مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل‌پرستان چه توطئه‌ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ‌واقعیتی است مظلومیت حقیقت، و چه شیرین‌حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق سربلند و سرفراز است و باطل ازین‌رفتنی و نگونسار. این والا و بالانشینی حقیقت، گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصهٔ نظر و عمل کمر همت محکم بسته و از دام و دانهٔ دنیا رسته‌اند، و در این میان نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الهی، و به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و جانشینان برحق و گرامی او علیه السلام، برجسته‌ترین است.

دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و بی‌نظیر خویش را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیرهٔ آن پیشوایان و عرضهٔ آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت‌پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هر لحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفتهٔ سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت

حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت‌دشووارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه‌های درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و می‌کوشند تا با فعالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین‌المللی بازایابند. ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرزوبوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه و اقتباس نظریات دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان رد پای ابتکارات و به‌ویژه خلاقیت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی و پرچالش درپیش است. از این رو، افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازمان‌دهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی* در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای «مد ظله العالی» از آغاز تأسیس براساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم‌شده از سوی حضرت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی «دامت برکاته» به امر پژوهش‌های علمی و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران، در زمینه نشر آثار

محققان نیز کوشیده و بحمدالله تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، تقریر بخشی از درس‌های *بدایة الحکمة* حضرت آیت‌الله غلامرضا فیاضی «دامت برکاته» است که با تلاش پژوهشگر ارجمند، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر جمال سروش تدوین و نگارش یافته است. هدف اصلی کتاب ارائه شرحی گویا برای فراگیری کتاب *بدایة الحکمة* است. معاونت پژوهش، از معظم‌له و آقای دکتر حسن یوسفیان که با نظارت علمی بر کار مجری طرح، بر اتمان و غنای اثر افزوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و توفیق روزافزون ایشان و نیز پژوهشگر محترم را از خداوند منان خواستار است.

معاونت پژوهش

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی *

مقدمه

الحمد لله رب العالمين وصلى الله على محمد وآله الطاهرين ولعنة الله على اعدائهم اجمعين من الآن الى قيام يوم الدين.

سیر فلسفه در غرب و شرق

فلسفه یا هستی‌شناسی از نظر ثبوتی و تکوینی با آفرینش بشر همزاد بوده است؛ اما از نظر تدوین به پنج قرن قبل از میلاد بازمی‌گردد؛ زمانی که سوفسطایی‌ها برای رسیدن به اهداف خود مغالطه می‌کردند و حق را باطل و باطل را حق جلوه می‌دادند. آنان مدعی بودند حق و باطلی در کار نیست و اساساً انسان معیار همه چیز است. به تعبیر دیگر، واقعیتهای وجود ندارد؛ و اگر وجود داشته باشد، قابل شناخت نیست؛ و اگر قابل شناخت باشد، قابل شناساندن نیست. سقراط با شیوه درست منطقی در مقابل این تفکر ایستاد و مغالطه و انحراف سوفسطاییان را نشان داد. بعد از سقراط، شاگردش افلاطون که سال‌ها از درس‌های وی استفاده کرده بود، به تحکیم مبانی فلسفه همت گماشت، و سپس شاگرد وی ارسطو، فلسفه را به اوج شکوفایی رساند و قواعد تفکر و استدلال را در قالب علم منطق تدوین کرد؛ چنان‌که لغزشگاه‌های اندیشه را در بخش مغالطه به رشته تحریر درآورد.^۱

۱. محمدتقی مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ص ۳۱.

در این میان، اما سه شخصیت توانستند فلسفه مشاء را احیا و کامل کنند: ابن رشد، شیخ اشراق و محقق طوسی.

ابن رشد اندلسی (۱۱۲۶-۱۱۹۸م) با نوشتن کتاب *تهافت التهافت* از فلسفه ارسطویی دفاع کرد. وی در این کتاب به غزالی و ابن سینا ایراد می‌گیرد که فلسفه ارسطو را ناقص فهمیده‌اند. فلسفه در غرب عمدتاً از طریق ابن رشد گسترش یافت، و سده‌های میانه را سپری کرد و به رنسانس و مدرنیسم و پست مدرنیسم رسید. اگر بخواهیم سرگذشت فلسفه غرب را در عبارتی مختصر بیان کنیم باید بگوییم: در طول تاریخ فلسفه غرب، جرقه‌های روشنگری در عقل‌ها و دل‌ها درخشیده، ولی بر اثر پراکندگی نتوانسته است خط مستقیم پایداری را در سپهر فلسفی آن سامان رسم کند، برخلاف فلسفه اسلامی که هیچ‌گاه از مسیر اصلی‌اش منحرف نشده و اختلاف گرایش‌های فرعی، بر غنا و نضج آن افزوده است.

شیخ اشراق (۵۴۹-۵۸۷ق) نیز نقش احیاگر و تکمیل‌کننده فلسفه مشاء را بر عهده گرفت؛ چراکه عناصر بسیاری از تفکر مشاء را پذیرفت و نهایتاً افزون بر بحث و برهان، ذوق و تأله را نیز به نحوی وارد فلسفه کرد. وی می‌گوید کسی که خالی از تأله و ذوق باشد شایسته نام حکیم نیست.

خواجه نصیرالدین طوسی (۵۹۷-۶۷۲ق) هم مانند شیخ اشراق به احیا و تکمیل فلسفه مشاء همت گماشت. او آرای سه منتقد فلسفه مشاء را بررسی و نقد کرد: غزالی، فخر و شهرستانی. وی گرچه ردیه مستقلی به نام مقابله با غزالی نوشت، رساله سیر و سلوک او تقریباً ردیه‌ای بر *تهافت الفلاسفه* است بی‌آنکه اصلاً اسمی از غزالی ببرد، و چه بسا شایسته نمی‌دیده که بیش از این به *تهافت الفلاسفه* بپردازد. اما برای نقد فخر (که نزد خواجه نقدهای او بر فلسفه مشاء از همه مهم‌تر بوده)، شرح جامعی بر *اشارات* نوشت و اشکالات فخر را در آن پاسخ داد؛ همان‌طور که کتاب کلامی فخر به نام *المحصل* را تحت عنوان *نقد یا تلخیص المحصل* نقد کرد و به کسانی که مسحور

علامه، در حوزه علمیه قم به جای اشتغال به فقه و اصول، حلقه درس تفسیر قرآن و فلسفه برقرار کرد. این کار او موجب رونق دانش تفسیر در حوزه قم شد. روش تفسیری او تفسیر قرآن به قرآن بود. در دوران تعطیلی درس فلسفه، با برقراری جلسات هفتگی با شاگردان خاص خود تدریس مبانی فلسفی ملاصدرا و حکمت متعالیه را ادامه داد. بسیاری از مدرسان بعدی فلسفه در حوزه علمیه قم شاگردان او بودند.

شاگردان علامه، همچون مطهری، جوادی آملی، مصباح یزدی و بهشتی را می توان از مؤثرترین و معروف ترین روحانیان شیعه در ایران در چهار دهه پایانی قرن ۱۴ اش دانست، و نشست های علمی او با هانری کربن، فیلسوف و شیعه شناس فرانسوی، زمینه ساز معرفی تشیع به اروپا شد.

درباره شخصیت علامه کتاب های متعددی منتشر، و برای معرفی اندیشه های او چندین همایش برگزار شده است. یک مجموعه مستند تلویزیونی با نام حدیث سرو نیز با هدف شناساندن شخصیت او ساخته شده است. در تهران یک دانشگاه به نام او نامگذاری شده است. شهید علی قدوسی داماد اوست.

در باب عظمت علمی و اخلاقی و معنوی و کشف و کرامات علامه سخن بسیار است، لیکن در اینجا به چند نکته کمتر شنیده شده بسنده می شود:

- اکثر متولیان و دست اندرکاران سطوح بالای جمهوری اسلامی که نقش عظیمی در شکل گیری و به ثمر رسیدن انقلاب داشته و پست های کلیدی را به دست گرفته و بعضی از آنها تا مرز شهادت پیش رفته اند از شاگردان مکتب وی هستند که از جمله می توان به شهید بهشتی، شهید مطهری، شهید مفتح و نیز به حضرت آیت الله حسن زاده و حضرت آیت الله مصباح یزدی و حضرت آیت الله جوادی آملی اشاره کرد.

- حضرت آیت الله مصباح یزدی در بخشی از مقدمه تعلیقه خود بر *نهایه الحکمه* آورده اند:

از برترین منت های الهی بر این بنده گنهکار مصاحبت با استاد علامه بی نظیر

سید محمد حسین طباطبایی (که سایه بلند مرتبه اش مستدام باد) است که در تفسیر قرآن و فلسفه الهی و سایر معارف اسلامی از او بهره مند شدم، به نحوی که از شکر آن عاجزم. بنابراین او حق بسیاری بر من و همه دانشجویان این زمان، بلکه بر همه مسلمانان دارد. خدا بهترین پاداش را از اسلام و اهلس به او عطا فرماید و در درجات قرب به بالاترین آرزویش برساند.^۱

حدود یک سال بعد، که علامه طباطبایی رحلت می کنند، حضرت استاد مصباح در پاورقی عبارت مزبور مطالبی می افزایند که حاکی از عظمت مرحوم علامه نزد ایشان است. استاد، از جمله می فرمایند: «با رفتن علامه رخنه ای در اسلام به وجود آمده که هیچ چیز آن را پر نمی کند، و در حوزه علمیه خلأی به وجود آمد که ترمیم نمی شود و مصیبتی برای ما به وجود آمد که هیچ چیز نمی تواند تسلی بخش آن باشد».^۲

- حضرت آیت الله جوادی آملی می فرمایند کتاب سیره نبوی را ما در سیره و زندگی مرحوم علامه دیدیم.

۱. فمن أفضل ما من الله به على هذا العبد العاصي صحبة الأستاذ العلامة الأوحدي السيد محمد حسين الطباطبائي (دام ظلّه العالی) (فقد نفعني به في تفسير القرآن والفلسفة الإلهية وسائر المعارف الإسلامية نفعاً يعجز عنه شكرى فله حق عظيم على وعلى جميع المتعلمين في هذا العصر، بل على كافة المسلمين. فجزاه الله عن الإسلام وأهله خير الجزاء، وبلغ به في مدارج القرب غاية مناه (مقدمة تعليقه على نهاية الحكمة، ص ۱۳).
۲. وبعد مضي أكثر من سنة من كتابة هذه السطور ثلم في الإسلام ثلثة لا يسدها شيء، وحدث في الحوزة العلمية فراغ لا يملأه شيء، وأصبنا بمصيبة لا يسليها منها شيء، وهي وفاة سيدنا الأستاذ الوحيد، والعلامة الفريد، حيث ارتحل في الثامن عشر من محرم الحرام من عام ۱۴۰۲ إلى الرفيق الأعلى. فسلام عليه يوم ولد (۲۹ ذی الحجة ۱۳۲۱) و سلام عليه يوم هاجر إلى الله ورسوله ووليّه أمير المؤمنين ﷺ و سلام عليه يوم نزل في غش آل محمد قم المشرفة، و سلام عليه يوم نهض بأعباء التعليم والتربية، والتدريس والتزكية، وقاسى شدائد الدهر العنيد، وعانى الجفاء من القريب والبعيد، و سلام عليه يوم لبى دعوة ربّه، وأسرع إلى جوار جدّه، و سلام عليه يوم يبعث حياً في صفوف الأولياء المقربين، والعرفاء الشامخين، والحكماء المتألهين، حشره الله مع أجداده الطيبين الطاهرين، وشفّعه في أحبائه وتلامذته، وأعطاه من فضله فيرضى (همان).